

תוכן העניינים

	פתח דבר
ט	
1	מבוא – הסיפור העברי באשכנז: היבטים תרבותיים ופרשניים
25	פרק ראשון – ר' יהושע בן לוי: מסע לגן עדן ולגיהנום
50	פרק שני – החסיד ובן המוכס: רצון הבורא וערמה ביראה
78	פרק שלישי – מלחמת יואב בעמלק: שיח של אכזריות
100	פרק רביעי – ר' אמנון ממגנצא: קהילת קודש
119	פרק חמישי – רבי מאיר ואשת יהודה: תשובת הכתוב ותשובת המשקל
142	פרק שישי – עקיבא והאישה הנאמנה: תשובת הבאה
169	פרק שביעי – החכם והזונה: תשובת הגדר
181	פרק שמיני – הגנב מסגיר את עצמו: שבועת נאמנות וברית הנישואים
199	פרק תשיעי – שלח לחמך על פני המים: בקרסים ובלולאות
216	פרק עשירי – בן סבר ושפיפון בן ליש: עימות עם מלאך המוות בדמות תנין־דרקון
233	פרק אחד עשר – ביטול שלוש הגזרות: דימויי קהילה ותפוצה
253	פרק שנים עשר – רבי עקיבא והמת־החי בגיהנום: כתר הקוצים של 'אותו האיש'
272	פרק שלושה עשר – שלמה ואשמדאי: זכר עשה לנפלאותיו
289	אחרית דבר
300	נספח – גרסאות הסיפורים על פי סדר כרונולוגי
330	ביבליוגרפיה
352	מפתח השמות והעניינים

פתח דבר

הורתו של ספר זה בהרצאה שהכנתי לכנס בנושא 'מזרח ומערב' שהתקיים בשנת 1995 ברגנסבורג. בחרתי בסיפור מכ"י פרמא, ספריית הפלטינה 2295 (דה רוסי 563), שהיו לו הופעות במרחבי התרבות של אשכנז ושל ארצות האסלאם. הופתעתי לגלות את עומק חדירתם של נורמות, ערכים, דימויים וסמלים אל נימיה הדקים של רקמת סיפור שלכאורה אין בינו לבין אשכנז דבר, שכן אירועיו ודמויותיו משויכים לתקופות ולמקומות אחרים.

לימים עלה בדעתי לבחון זאת בסיפורים נוספים בכ"י פרמא זה, ובכל אחד מהם ניכרו הבדלים בין גרסת הסיפור שבכתב היד ובין מקורותיו בתלמוד, במדרש ובקובצי סיפור בניימיים בארצות האסלאם. פעם אחר פעם מצאתי, שניואנסים לשוניים בלתי חשובים לכאורה מייצגים הקשרים רחבים הרבה יותר מכפי שנראה לעין. סיפורים אלה, שיש להם מסורת ספרותית ארוכה, הם שמרניים והשינויים שחלים בהם שלובים כמעט ללא הפרד במגמות של שמירה על דפוסים קבועים מזה ושל המשכיות מזה. לכן נדרשה פעילות פרשנית אינטנסיבית לגילוי הקשריהם באשכנז ולפיענוח משמעויותיהם. בשלב זה כבר הייתי שקועה בכתבת ספרי.

ככל שהתקדמתי בבדיקת הסיפורים, והתברר לי כי הקשריהם ההיסטוריים באשכנז רלוונטיים לפרשנותם, כן העסיקה אותי שאלת הזיקה בין נרטיבות בדיוניות למציאות ההיסטורית. 'אשכנז' בספר זה היא הוויית חיים, אופן של קיום המצוי בבסיסה של מציאות חברתית-היסטורית ותרבותית, ולא מציאות זו גופה. ניתן להשיגה בתיווכם של סיפורים ובאמצעות פרשנות. ומכיוון שפרשנותי מותנית גם היא בהקשר ההיסטורי שלי, אשכנז תמוקם במרחב שביני, כקוראת בת זמני, ובין הטקסט.

העבודה על הספר הפגישה כמה תחומי מחקר. עיסוקי המתמשך במחקר תמטולוגי הוא מקור השראה מרכזי. המגמה לבחון את הסיפורים על רקע מסורת התפתחותם – ממקום זה היא נובעת. בכמה מהם, במיוחד בסיפורים שמקורותיהם בספרות חז"ל, עסקתי בעבר מהיבט תמטולוגי, ובמסגרת זו אני חוזרת אליהם כדי להתמקד בעיצובם המסוים באשכנז לאור הקשריהם התרבותיים. המודעות ההיסטורית במתודה זו הניעה אותי להעמקה נוספת

בשאלת ההיסטוריות של גרסאות סיפור כתוצר של תקופה ומרחב מסוימים. הזיקה ההדוקה במתודה התמטולוגית בין היבטיה הפורמליים של גרסה סיפורית ובין משמעותה סללה עבורי את הדרך לבחינה מחדש של המתודה על פי תובנותיו ההרמנויטיות של פול ריקר.

בבסיס הספר הזה מצוי מחקר על כתבי יד אשכנזיים במאות השלוש עשרה והארבע עשרה, שערכתי בסיוע מענק של הקרן הלאומית למדע (מס' 746/02-3). בחנתי את הסיפורים שבכתבי יד אלה בשני צירים. בציר האופקי אותרו מאפיינים משותפים להם, כדי לפענח את מסומניהם באשכנז. בציר האנכי נבחנו גרסאות הסיפורים מאשכנז על רקע מסורות התפתחותם.

הדיאלוג המחקרי ביני לבין חוקרי פולקלור בארץ הוא מקור הנאה נוסף בעשייתי האקדמית. המתודה הגאוגרפית-היסטורית בחקר הפולקלור העניקה לי את הכלים להשוואה בין גרסאות כתב היד למקבילות במערב אירופה. למרות ההבדלים ביניהן עניינו אותי בעיקר דימויים משותפים המייצגים שיח חוצה גבולות חברתיים ולאומיים, כמרכיב נוסף המבנה את משמעותן כיצירות ביניימיות.

מעבר לכול מניעה אותי בספר זה אהבה לטקסטים אלה, שהם סיפורים גדושי משמעות ומקור בלתי גדלה לתובנות חדשות.

מפעל 'האנציקלופדיה של הסיפור היהודי', שהייתי שותפה לו שנים רבות, סיפק לי את המרחב הנדרש למחקר הנוכחי בכך שהעמיד לרשותי את הארכיון. אני מודה לעמיתי בקבוצת המחקר התמטולוגית, יואב אלשטיין ואבידב ליפסקר על דיאלוג פורה. עוזרי המחקר במפעל האנציקלופדיה ובמחקרי על כתבי היד מאשכנז סייעו באיסוף חומרי תשתית. תודה ליעל גרנות, איתמר דרורי, רונה טאווינגר, ענת קוטנר, עדי קראוס-בוחבוט, נגה רובין, אסנת רוזנטל, גיתית שגיאה-חווה וכן לדבורה מצה, שהייתה רכות המערכת במפעל האנציקלופדיה. הסתייעתי גם בעבודתו של יוסף במברגר, לשעבר האחראי על איסוף גרסאות בכתבי יד במפעל האנציקלופדיה, ובהם כתבי יד מאשכנז.

אנשים שונים קראו, העירו והאירו. תודה מיוחדת להיסטוריונית אלישבע באומגרסון, עמיתתי למחקר הסיפורים בכתבי יד מימי הביניים, שהפתה אותי לספרות מחקר ענפה על אשכנז, ולעלי יסיף שהיה לקטור מטעם ההוצאה, ותמך בכיוון הספרותי-היסטורי של ספרי. שניהם קראו גרסה מוקדמת של כתב היד כולו. יואב אלשטיין, דן בן עמוס, בטחה הר-שפי, ורד טוהר, תמר וולף-מונזון ואבידב ליפסקר קראו חלקים מן הספר בשלבים שונים של התגבשותו.

עמיתים רבים נענו ברצון לפנייתי בעניינים שבתחום מחקרם. תודתי שלוחה להם, כל אחד במקום השמור לו בפרקי הספר. עם מלאכי בית אריה ועם עדנה אנגל נועצתי באשר להשערתי על מוצאו של כתב היד בצפון צרפת. זהר לבנת ענתה במאור פנים על שאלות הנוגעות ללשון הטקסט

פתח דבר

יא

ולבחירות הסגנוניות שנעשו בו. ראובן קיפרווסר סייע בכירור נוסחי התלמוד המהימנים, ככל שנדרשתי אליהם, ובאיתורם. נחם אילן הפנה אותי ל'ספר מדרש דוד', המיוחס לרבי דוד הנגיד ולמחקר על אודותיו, וכך נתוודעתי לגרסאות כמה מן הסיפורים הנדונים כאן.

הספרנים בספריית הפלטינה בפרמא ובמיוחד לורטה קמפאניני, יצרו תנאים מרביים לעבודה על כ"י פרמא. בנימין ריצ'לר ויעל אוקון במכון לכתבי יד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים היו לעזר רב בעבודתי על כתבי היד המרובים שנדרשתי אליהם לצורך השוואות. תודה לצוות הספרנים בספרייה למדעי היהדות באוניברסיטת בר־אילן שביליתי בה שעות רבות. חדוה אגמון, מן הספרייה הסמינריונית לספרות, הוכיחה כתמיד יעילות ורצון כן בהיענותה לבקשותיי.

בתהליך הפקת הספר תודה מיוחדת לעורכת נילי לנדסברגר, שבמעורבותה העמוקה גילתה לא רק מקצועיות ללא פשרות אלא גם חברות החורגת מיחסי מחבר ועורך. דן בנוביץ, המנהל לשעבר של הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, טיפל בהליכי ההתקבלות של הספר, חי צבר המנהל העכשווי והעורכת הראשית אילנה שמיר גילו אורך רוח בתהליך העבודה המתמשך על כתב היד. דורון ליבנה הכין במקצועיות רבה את המפתח לספר. רבקה קנלר עיצבה בטוב טעם את העטיפה.

לעונג לי להודות לקרן לתרבות יהודית בהנהלת ג'רי הוכבאום, שהעניקה לי מלגה נדיבה ובכך אפשרה לי לפנות זמן לעבודה על הספר, ולקרן עקביהו שתמכה בעין יפה בפרסומו. לספריית הפלטינה בפרמא (Biblioteca Palatina) אני מודה על ההרשאה לפרסם את הסיפורים בכתב היד (Parm. 2295, su concessione del Ministero Attività per i Beni e le Culturali) להוצאת הספרים של אוניברסיטת בר־אילן על ההרשאה לפרסם בנספח רשימות של מקורות הסיפורים שנתפרסמו לראשונה בשני הכרכים הראשונים של 'האנציקלופדיה של הסיפור היהודי: סיפור עוקב סיפור'; למוזיאון ישראל על ההרשאה לפרסם את תמונת הכריכה מתוך הגדת ראשי ציפורים.

אחרונים ויקרים הם בני משפחתי. אבי שהתעניינותו הכנה במחקרי חשובה לי מאוד, ילדיי שהם משוש חיי, ויותר מכול משה אישי, אשר ללא תמיכתו האיתנה וגילויי האמון והרעות לאורך כל הדרך, ספר זה, המוקדש לו, לא היה יוצא לאוויר העולם.

רלה קושלבסקי

המחלקה לספרות עם ישראל

אוניברסיטת בר־אילן, תש"ע